
ԽԵԹԱԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ*

ՌՈՒԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խեթական պետություն, Հայկական լեռնաշխարհ, Միջին իսթական թագավորություն, Թուրխալիյա I/II, Մուվաթալի I, Առնուվանդա I, Ասսուվա, Պախխուվա, Մադդուվատտա, Իսուվա, Խաթթուսիլի II, Փոքր Ասիա:

Խեթական պետության (Խաթթի), որը հիմնականում ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան, Փոքր Ասիայի՝ կենտրոնական և արևելյան շրջանները, մ. թ. ա. XV դ. երկրորդ կեսի – XIV դ. առաջին կեսի պատմությունը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է “Միջին թագավորություն” անվամբ¹: Մակայն իսթագիտության մեջ այն առաջացրել է տարամետ կարծիքներ. երբեմն նաև Խաթթիի պատմության այս փուլի առանձնացումը մերժվել է:

Ըստ Ա. Գյոթցեի՝ իսթական Նոր թագավորությունը սկսվել է Թուրխալիյա II-ի կառավարման տարիներով՝ մ. թ. ա. մոտ 1450 թ.²: Փաստորեն, Նոր թագավորությունը, սկսելով Թուրխալիյայի ժամանակաշրջանից, Ա. Գյոթցեն մերժում է Է. Ֆոռերի առաջարկած Խեթական պետության եռամաս բաժանման տեսությունը (Հին թագավորություն՝ մինչև Տելեպինուի ժամանակաշրջանը, Միջին թագավորություն՝ Ալլուվամնայից մինչև Առնուվանդա II, Նոր թագավորություն՝ Մուրսիլի II-ից մինչև Սուպպիլուլիումա II-ը)³: Որոշ իսթագետներ⁴ նշում են՝ Տելեպինու ար-

*Ընդունվել է տպագրության 18. III. 2019 թ.:

¹ “Ստորին” ժամանակագրության համաձայն՝ մ. թ. ա. XV–XIV դդ. Խեթական պետության արքայացանկը ներկայանում է այսպես՝ Յիդանտա I, Ամմունա I, Խուցցիյա I, Տելեպինու, Տախտուրվաիլի, Ալլուվամնա, Խանթիլի II, Յիդանտա II, Խուցցիյա II, Մուվաթալի I, Թուրխալիյա I, Խաթթուսիլի II (գոյությունը կասկածի տակ է), Թուրխալիյա II (գոյությունը կասկածի տակ է, նույնացվում է Թուրխալիյա I-ի հետ. մասնագիտական գրականության մեջ այս արքային ընդունված է ներկայացնել որպես Թուրխալիյա I/II), Առնուվանդա I, Թուրխալիյա III, Սուպպիլուլիումա I, Առնուվանդա II, Մուրսիլի II (տե՛ս Ա. Քոսյան. Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում.– ՊԲՀ, 2000, № 3, էջ 162–163):

² A. Götze. Das Hethiter-Reich. Seine Stellung zwischen Ost und West.– “Der Alte Orient”, 1928, N 27/2, S. 8–46.

³ E. Forrer. Die Boghazkoi-Texte in Umschrift. Zweiter Band, Leipzig, 1926, S. VI.

քային հաջորդած մոտ 60–80 տարին կարելի է համարել Հին թագավորության վերջնական փուլ և Խեթական Նոր թագավորության սկիզբ, որը սկսվում է Թուդխալիյա I/II-ի ժամանակաշրջանով. փաստորեն, համաձայնելով Ա. Գյոթցեի հետ:

Մասնագիտական գրականության մեջ տրվում է նաև խեթական ժամանակագրության եռամաս բաժանումը՝ ըստ խեթական աղբյուրների լեզվական զարգացման և առանձնահատկությունների (հնագրության հիման վրա): Խեթական գրի զարգացումը նույնպես տարբերակվում է հին, միջին և նոր փուլերի: Նոր շրջանի մի շարք տեքստեր, որոնք հին տեքստերի արտագրություններն են, պահպանել են հին գրության շատ ձևեր ու սեպանշաններ: Գրության նոր ձևերը հայտնվում են արդեն Մուպպիլուլիումա I-ի ժամանակաշրջանի (մ. թ. ա. 1344–1322 թթ.) տեքստերում: Այսպիսով, խեթական տեքստերի պատմության եռամաս բաժանումը հիմնականում համապատասխանում է նաև խեթերենի հնագրական բաժանմանը⁵:

Թուդխալիյա I/II

Խեթական Միջին թագավորության առաջին արքա կարելի է համարել Թուդխալիյա I/II-ին (մ. թ. ա. XV դ. երկրորդ կես)⁶: Խաթթիում նրա գահակալմանը նախորդել էին բավական բուռն իրադարձություններ: Խաթթիի արքա Յիդանտա II-ի (մ. թ. ա. XV դ. առաջին կես) հաջորդի՝ Խուցցիյա II-ի (մ. թ. ա. XV դ. առաջին կես) կառավարումն ընդհատվեց վերջինիս սպանությամբ, որի կազմակերպիչն արքայի թիկնազորի հրամանատար Մուվաթալլին էր, ով բռնազավթեց գահը և

⁴ K. Bittel. Die Hethiter. München, 1976, S. 306; E. L a r o c h e. Chronologie Hittite: état des questions. Anadolu, 1955, 2, pp. 1–22; F. C o r n e l i u s. Geschichte der Hethiter. Mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnisse und der Rechtsgeschichte. Darmstadt, 1979. Ա. Գյոթցեն օգտագործում է նաև “Կայսրության շրջան” (մ. թ. ա. XIV–XIII դդ.) եզրույթը, որը նույնպես տարածում է գտել մասնագիտական շրջանակներում (տե՛ս A. Goetze. Cambridge Ancient History, vol. 2, part 2. Cambridge, 1975, p. 266; O. R. G u r n e y. The Hittites. London, 1990; T. B r y c e. The Kingdom of the Hittites. Oxford, 2005, p. 121 և այլն):

⁵ S t é u A. A r c h i. Middle Hittite - “Middle Kingdom”.– “Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday”, 2003, Winona Lake, pp. 1–12.

⁶ Խեթական Միջին թագավորության արքայական ցուցակի բացակայությունը և որոշակի անհամապատասխանությունները դժվարությունների առջև են կանգնեցնում մասնագետներին: Խնդիր է առաջանում նաև տարբեր իրադարձությունները կապել մեկ Թուդխալիյայի, թե երկու Թուդխալիյաների գործունեության հետ (տե՛ս R. B e a l. The History of Kizzuwatna and the Date of the Sunaššura Treaty. – “Orientalia”, 1986, № 55, p. 442, n. 87: Թուդխալիյա I/II արքայի վերաբերյալ տե՛ս O. C a r r u b a. Hethitische Dynasten zwischen altem und neuem Reich.– “Acts of the III International Congress of Hittitology”, Çorum, 1996. Ankara, 1998, S. 87–107; J. F r e u. Histoire du Mitanni. Paris, 2003, pp. 55–79):

խեթական արքայացանկում հայտնի է որպես Մուվաթալլի I (մ. թ. ա. XV դ. կես): Սակայն որոշ ժամանակ անց Մուվաթալլին ևս զոհ գնաց պալատական դավադրության, որը գլխավորում էին երկու բարձրաստիճան անձինք՝ Կանտուցցիլին և Խիմուիլին՝ Խուցցիյա II-ի որդիները⁷: Դեռևս պարզ չէ, թե նրանք ինչպես էին ողջ մնացել իրենց հոր սպանությունից հետո և թե ինչպես հաջողվեց կազմակերպել պետական հերթական հեղաշրջումը: Հավանաբար, Մուվաթալլին ամուր դիրքեր չունեի արքունիքում և բանակում, որն էլ հնարավորություն տվեց Խուցցիյայի կողմնակիցներին տապալել նրան: Դավադիրների վերջնական նպատակն էր Կանտուցցիլիի որդի Թուդիսալիյային նստեցնել Խաթթիի գահին:

Մուվաթալլիի հավատարիմ ուժերը համախմբվեցին նրա թիկնազորի հրամանատարի՝ Մուվայի⁸ շուրջ, ով, հավանաբար, նրա որդին էր: Մուվան իր բանակով, որին միացել էին նաև խուռիական ուժեր (հավանաբար՝ Կիցցուվատնայից), կռիվ սկսեց իր հակառակորդների (Թուդիսալիյայի, Կանտուցցիլիի) դեմ: Հերթական անգամ խեթական տերությունը պատակտվեց: Ի վերջո, Մուվան ու նրա դաշնակից խուռիները պարտություն կրեցին և Թուդիսալիյան հաստատվեց խեթական գահին⁹:

Մենք տեղեկություններ չունենք նոր արքայի վերաբերյալ մինչ նրա գահ բարձրանալը: Թ. Բրայսը կարծիք է հայտնել, որ նա Մուվաթալլիին սպանողներից մեկի՝ Խիմուիլիի որդին էր¹⁰: Սակայն Հ. Օտտենի կողմից հրատարակված խեթա-

⁷ T. Bryce. The Kingdom of the Hittites. Oxford, 2005, p. 121.

⁸ Մուվան հողահատկացման փաստաթղթում ներկայացված վկաների ցուցակում Խիմուիլիի հետ նշված է որպես գլխավոր պաշտոնյաներից մեկը [Keilschrifttexte aus Boghazköy (այսուհետև՝ KBo) XXXII 185]: Փաստաթուղթը կնքված է Մուվաթալլի I-ի կնիքով (տե՛ս H. Otten. Excurs zu den Landschenkungsurkunden.– “Archäologischer Anzeiger”, Heft 3, Berlin, 1991, S. 346):

⁹ Այս իրադարձությունների նկարագրությունը տե՛ս Keilschrifturkunden aus Boghazköy (այսուհետև՝ KUB) XXIII 16 III [E. Laroche. Catalogue des Textes Hittites. Paris, 1971 (այսուհետև՝ CTH) 211.6] տեքստում, որի ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս O. Carruba. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte: I-Die Tuthalijas und die Arnuandas.– “Studi Micenei ed Egeo-Anatolici” (այսուհետև՝ SMEA), Rome, 1977, № 18, S. 162–163.

¹⁰ T. Bryce. The Kingdom of the Hittites. Oxford, 1998, p. 132. Սակայն Թ. Բրայսն իր աշխատության երկրորդ, խմբագրված հրատարակության մեջ համամիտ է եղել այն կարծիքին, որ Թուդիսալիյան Կանտուցցիլիի որդին էր (նույնի՝ The Kingdom of the Hittites. 2005, p. 122).

կան կնիքներից մեկի վրա գրված է, որ Խաթթիի մեծն արքա Թուդիսալիյան Կանտուցցիլիի¹¹ որդին է¹²:

Ամեն դեպքում, Թուդիսալիյայի՝ Խուցցիյա II-ի թոռան գահ բարձրանալը կարելի է բնորոշել որպես նախկին արքայատոհմի շարունակություն խեթական գահին: Մակայն պարզ չէ, թե ինչու ինքը՝ Կանտուցցիլին, Մուվաթալլիին՝ գահընկեց անելուց հետո, չթագավորեց¹³: Եթե ընդունենք այն փաստը, որ Խիմուիլին նույնպես այդ գործողությունների ակտիվ մասնակիցներից էր, ապա հնարավոր է՝ եղբայրների միջև կայացել է համաձայնություն՝ գահը թողնել Թուդիսալիյային՝ դրանով խուսափելով եղբայրների միջև հետագա պայքարից:

Մասնագիտական հրատարակություններում կարծիք կա նաև, որ Թուդիսալիյա I/II-ը կարող էր լինել նոր՝ ծագումով խուռիական արքայատոհմի հիմնադիրը¹⁴: Խեթական մի շարք արքաներ և արքայական տոհմի անդամներ տվյալ ժամանակաշրջանի արձանագրություններում կրում են երկակի՝ խեթական ու խուռիական անուններ (օրինակ՝ այս շրջանի երկու թագուհիներ կրում են միայն խուռիական անուններ՝ Նիկկալմատի և Ասմունիկալ)¹⁵: Սապինուվա քաղաքում¹⁶ գտնվող Առնուվանդա I-ի «գրադարանը» պարունակում է խուռիական ձեսեր նկարագրող բազմաթիվ տեքստեր: Այս ժամանակաշրջանում մեծաքանակ խուռիերեն աշխա-

¹¹ Հավանաբար, այս Կանտուցցիլիին է պատկանում նաև խեթական աղոթքի տեքստերից մեկը [տե՛ս I. Singer. Prayer of Kantuzzili (CTH 373). Hittite Prayers. Leiden-Boston-Köln, 2002, pp. 31–33]:

¹² Կնիքի (Bo 69/99) մասին տե՛ս H. Otten. Ein Siegelabdruck Duthalijas I. (?). – “Archäologischer Anzeiger”, 2000, Heft 3; Ö. Soysal. Kantuzzili in Siegelinschriften. – “Bibliotheca Orientalis”, Leiden, 2003, № 60, S. 48–50, 53; H. Otten. Das hethitische Königshaus im 15. Jahrhundert v. Chr.: Zum Neufund einiger Landschenkungsurkunden in Boğazköy. – “Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften”, № 123. Vienna, 1987, S. 21–34, Abb. 1–8.

¹³ Չնայած Գ. Վիլիելմն իր աշխատություններից մեկում Կանտուցցիլիին ընդգրկել է խեթական արքայացանկում՝ Մուվաթալլի I-ից հետո, մինչև Թուդիսալիյա I/II-ը, սակայն խեթական աղբյուրները նման եզրահանգման հնարավորություն չեն տալիս [տե՛ս G. Wilhelm. Generation Count in Hittite Chronology, Mesopotamian Dark Age Revisited. Proceedings of an International Conference of SCIEM 2000, Wien 8th-9th November 2002 (Österreichischen Akademie der Wissenschaften)], Wien, 2004, p. 76]:

¹⁴ O. R. Gurney. The Hittites, 1990, p. 26.

¹⁵ Տե՛ս Ա. Քոսյան. Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում, էջ 167:

¹⁶ Սապինուվան Խաթթիի կարևորագույն վարչական, կրոնական և ռազմական կենտրոններից մեկն էր, գտնվել է ներկայիս Օրթաքոյ բնակավայրի մոտ (ներկայիս Թուրքիայի Չորումի նահանգում):

տույթուններ էին բերվում Խաթթի, որտեղ դրանք այնուհետև թարգմանվում էին խեթերեն¹⁷:

Մակայն, եթե ընդունենք՝ Թուդխալիյան պատկանում էր խեթական արքայատոհմին, ապա դժվար է ընդունել այն ենթադրությունը, որ արքայատոհմը, սկսած Միջին խեթական փուլից, խուռիական ծագում ուներ: Ավելի հավանական է կարծել, որ արքունիքում խուռիական ծագում ունեցող թագուհիների ու պալատականների, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարածքում խուռիախոս բնակչության թվի ավելացման հետևանքով խուռիական մշակութային և քաղաքական ազդեցության ուժեղացում էր տեղի ունեցել: Խուռիների ներթափանցումը շարունակվել է նաև հետագայում, որի վկայությունը խեթական պաշտոնական դիցարանում նաև մեծաքանակ խուռիական աստվածների առկայությունն էր¹⁸:

Գահին հաստատվելուց հետո Թուդխալիյայի առաջին գործերից մեկը եղավ խեթական գերիշխանությունը Փոքր Ասիայի արևմտյան հաստվածում ամրապնդելը: Նա իր կառավարման առաջին տարիներին արշավանքներ ձեռնարկեց այդ ուղղությամբ, որոնք ավելի շատ կանխարգելիչ բնույթ ունեին: Խաթթիի արքայի հերթական արշավանքի ժամանակ հիշատակվել են քսաներկու աստվյան երկրներ (Jugga, Kispuwa, Unaliya, [], Dura, Halluwa, Huwallusiya, Karakisa, Dunda, Adadura, Parista, [], []waa, Warsiya, Kuruppiya, []luissa (կամ Lusa), Alatra(?), Pahurina լեռան երկիր, Pasuhalta, [], Wilusiya, Taruisa), որոնք պատերազմել են Խաթթիի դեմ: Թուդխալիյային հաջողվում է հնազանդեցնել այդ երկրները, բազմահազար գերիներ և ավար տանել Խաթթուսա: Գերիներին զուգահեռ Խաթթուսա է տարվում նաև նվաճված երկրների տրամադրած զինական ուժը: Որպես

¹⁷ A. Archi. Remarks on the Early Empire Documents.– “Altorientalische Forschungen”, Berlin, 2005, № 32, 2, pp. 225–229.

¹⁸ Մ. թ. ա. XV դ. փոխվում են Խաթթիի պաշտոնական դիցարանի կազմը և բնույթը: Դիցարան են ներառվում խուռիական հիմնական աստվածությունները (օրինակ՝ Թեշուր, Խեբատ, Շառումա աստվածային եղյակը): Բացի այդ, դրա հետ կապված խուռիական առասպելների մի ողջ շարք է ներթափանցում Փոքր Ասիա: Նոր դիցարանի վառ դրսևորումն էր Խաթթուսայից ոչ հեռու գտնվող ժայռափոր խոշոր սրբավայրը: Այնուամենայնիվ, խուռիական աստվածների մուտքը չվերացրեց տեղական աստվածությունների պաշտամունքը: Նախկինի պես խեթական դիցարանի գերագույն աստվածն էր Թարխունտան, որը նույնացվում էր խուռիական Թեշուրի հետ (տե՛ս Ա. Քոսյան. Միջին թագավորություն. Խեթական տերության կազմավորումը.– Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Հին շրջան, հ. I, Երևան, 2013, էջ 178–180, Ա. Բոբոխյան. Խեթական Փոքր Ասիայի մշակույթը.– Նույն տեղում, էջ 193):

հետևանք՝ նվազեցվում է վտանգը Փոքր Ասիայի արևմուտքից: Այս իրադարձությունները տեղ են գտել Թուդիսալիայի «տարեգրություններում»¹⁹:

Թուդիսալիայի կողմից Խաթթուսա բերված գերիների մեջ էր նաև Պիյամա-Կուրունտան, ով, հավանաբար, ասսուվյան երկրների դաշինքի առաջնորդն էր: Թուդիսալիյան գերել էր նաև նրա որդուն՝ Կուկկուլլիին, որին շուտով Խաթթիի արքան ազատ է արձակում և որպես ենթակա կառավարիչ նշանակում նույն տարածաշրջանի (Փոքր Ասիայի արևմուտքում) երկրներից մեկում: Սակայն Կուկկուլլին խռովություն է բարձրացնում խեթերի դեմ, պարտություն կրում և սպանվում²⁰: Ամեն դեպքում, խեթական արքունիքը հետագայում ևս կիրառել է այս գործելաոճը՝ օգտագործելով տեղական ազնվականներին նորանված կամ ենթակա երկրներում իրենց ազդեցությունը պահելու ու ամրապնդելու համար:

Ասսուվյան երկրների անվան տակ խեթերը, հավանաբար, հասկանում էին Փոքր Ասիայի ամբողջ արևմուտքը²¹: Մի շարք մասնագետներ նշում են, որ այդ անունը հիմք է հանդիսացել Ասիա անվան համար՝ ուշադրություն հրավիրելով այն փաստի վրա, որ հռոմեական Ասիա նահանգը գտնվել է Փոքր Ասիայի այդ շրջանում²² (հետագայի հիմնականում Կարիայի, Լյուդիայի, Փոյուզիայի և Հոնիայի տարածքները²³):

¹⁹ KUB XXIII 27; XXIII 11; XXIII 12; KBo XII 35; KUB XXIII 18 (CTH 142.2). S. K. J. Garstang and O. R. Gurney. The Geography of the Hittite Empire. London, 1959, pp. 121–123; O. Carruba. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte: I - Die Tuthalijas und die Arnuandas, S. 158–163.

²⁰ J. Garstang and O. R. Gurney. Նշվ. աշխ., էջ 122:

²¹ Ասսուվա երկիրը հիշատակվել է խեթական մի քանի տեքստերում՝ KUB XXIII 11 + 12 (CTH 142), KUB XXIII 14 (CTH 211.5), KUB XXVI 91 (CTH 183), KUB XXXIV 43 (CTH 824), KUB XL 62 + KUB XIII 9 (CTH 258) և մի թրի վրա: S. K. J. Garstang and E. H. Cline. Assuwa and the Achaeans: the “Mycenaean” Sword at Hattusas and its Possible Implications.– “Annual of the British School at Athens”, 1996, № 91, pp. 140–141, n. 27; F. Starke. Troia im Kontext des historischen-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens in 2 Jahrtausend.– “Studia Troica”, Tübingen, 1997, № 7, S. 455; W. D. Niemeier. Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor.– “Aegaeum”, 1999, № 19, p. 145.

²² E. R. Jewell. The Archaeology and History of Western Anatolia during the Second Millennium B. C. Thesis: University of Pennsylvania, 1974, p. 288 n. 3. A. Ünal, A. Ertekin and I. Ediz. The Hittite Sword from Boghazköy-Hattusa, found in 1991 and its Akkadian Inscription, Museum 4, Istanbul, 1991, p. 52; E. H. Cline. Նշվ. աշխ., էջ 141–142, F. Starke. Նշվ. աշխ., էջ 456:

²³ S. K. J. Garstang and E. H. Cline. Փոքր Ասիայի սատրապական բաժանումը մ. թ. ա. VI–IV դարերում, Երևան, 2017, էջ 7–72:

Ասսուվյան երկրների ցուցակի առաջին տեղանունը կարելի է վերականգնել որպես *Լուկկա երկիր* []ugga, [L]ugga (= Lukka)²⁴, այսինքն՝ այդ երկրների կազմի մեջ էր մտնում նաև հետագայի Լիկիայի տարածքը: Ուշադրության են արժանի նաև վերջին երկու անունները՝ Վիլուսիյա և Տարուխսա, որոնք, անկասկած, հունական Իլիոն ու Տրոյա տեղանունների խեթական տարբերակներն էին: Այս անվան մեկ այլ վկայություն կա արծաթե գավաթի վրա, որի վրա հիերոգլիֆ լուվիերենով գրված արձանագրությունում նշված է՝ «Թուդիսալիյան նվաճեց Tara/i-wa/i-za-wa/i-ն»²⁵: Թուդիսալիյայի ասսուվյան գործերի մասին է վկայում նաև Խաթթուսայի «Առյուծի դարպասի» մոտ գտնված բրոնզե թուրը²⁶: Այն Թուդիսալիյայի անունից նվիրվում էր Խաթթուսի Ամարոպի աստծուն՝ Ասսուվայի դեմ հաղթանակ տանելու կապակցությամբ: Ասսուվայի հիշատակությունը թրի վրա, ինչպես նաև հավանականությունը, որ այն պատրաստվել էր Փոքր Ասիայի արևմուտքում, փաստում է այն մասին՝ այդ իրն ասսուվյան արշավանքից հետո որպես ավար բերվել էր Խաթթուսա:

Թուդիսալիյայի և հետագա խեթական արքաների նվաճողական քաղաքականությունն արևմտյան Փոքր Ասիայում ուներ նաև տնտեսական նշանակություն: Տարածաշրջանը հարուստ է մետաղահանքերով և կապող օղակ էր Փոքր Ասիայի ու Բալկանների միջև տեղի ունեցող առևտրական հարաբերությունների ոլորտում: Բացի այդ, այն նաև խեթերի համար յուրահատուկ պաշտպանական գոտի էր արևմուտքից՝ Ախիսիյավայի կողմից սպասվող վտանգներին ընդառաջ:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այդպիսի հաջողություններից հետո Խաթթուսի դիրքերը Փոքր Ասիայի արևմուտքում կայուն չէին: Նման եզրահանգման կարելի է գալ, այսպես կոչված, «Մադդուվատտայի մեղանշանքը» պայմանական անունը կրող տեքստի²⁷ ուսումնասիրությունից հետո: Այն ունի նամակի տեսք՝ գրված Թուդիսալիյայի հետ համակառավարող Առնուվանդայի կողմից:

²⁴ *Լուկկա երկրի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս* T. Bryce. The Lukka problem - and a possible solution.— “Journal of Near Eastern Studies” (այսուհետև՝ JNES), University of Chicago, 1974, vol. 33, № 4, pp. 395–404; Ն ու յ ի՝ Lukka revisited.— JNES, 1992, vol. 51, № 2, pp. 121–130.

²⁵ J. D. Hawkins. A Hieroglyphic Luwian Inscription on a Silver Bowl in the Museum of Anatolian Civilizations. Ankara, Anadolu Medeniyetleri Musezi, 1996 Yilligi, Ankara, 1997, pp. 7–24. Տե՛ս նաև՝ Ա. Ք ո ս յ ա ն. Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում, էջ 167:

²⁶ Հնավայրի և հնագիտական նյութի մասին տե՛ս P. J. Neve. Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1992.— “Archäologischer Anzeiger”, 1993, Heft 4, S. 648–652. Արձանագրության վերաբերյալ տե՛ս A. Ünal, A. Ertekin and I. Ediz. Նշվ. աշխ., էջ 51:

²⁷ A. Goetze. Madduwattas (Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft 32.1). Leipzig, 1927. Տե՛ս նաև՝ G. Beckman. Hittite Diplomatic Texts. Atlanta, 1999, pp. 153–160.

Մադդուվատտան՝ նամակի հասցեատերը, ընտանիքի հետ փախել էր իր երկրից (Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող լուվիական երկրներից մեկը)՝ հավանաբար, «Ախիսիյա երկրի մարդ»²⁸ Ատտարսիյայի հետ խնդիրներ ունենալու պատճառով: Թուդիսալիյան նրան նշանակում է լեռնային Յիպպասլա երկրի կառավարիչ: Մակայն շուտով պարզ է դառնում՝ Մադդուվատտան ուներ իր անձնական նկրտումները, որոնք հակադրվում էին այն պայմաններին, որ իր վրա դրվել էր նրա սյուզերենի կողմից: Հավանաբար, Մադդուվատտան ցանկանում էր ստեղծել իր սեփական անկախ թագավորությունը: Վերջինս նույնիսկ ներխուժել էր Արծավա երկիր (Փոքր Ասիայի արևմուտք): Մակայն իր ձեռնարկումներն ընդդեմ Արծավայի ավարտվեցին անհաջողությամբ: Նրա բանակը ջախջախվեց, իսկ երկիրը ենթարկվեց հարձակման Կուպանտա-Կուրունտայի կողմից, և Մադդուվատտան ստիպված փախուստի դիմեց: Թվում էր, թե սա Մադդուվատտայի գործունեության ավարտը կարող է լինել, սակայն խեթական զորքերը օգնության են գալիս և վտարում Կուպանտա-Կուրունտային այդ հողերից: Թուդիսալիյան վերականգնում է Մադդուվատտային իր գահին և ներում նրան ինքնագործունեության համար: Այս իրադարձություններին հաջորդում է Ախիսիյավայից Ատտարսիյայի հարձակումը Մադդուվատտային ենթակա տարածքների վրա: Հերթական անգամ խեթական զորքերը օգնության են գալիս Կիսնապիլի զորավարի գլխավորությամբ և կարգ ու կանոն հաստատում: Խեթական զորքը մնում է տարածաշրջանում՝ հավանաբար, և՛ հերթական գրոհները ետ մղելու, և՛ խեթական վասալին վերահսկելու համար: Մա առաջացնում է Մադդուվատտայի դժգոհությունը, և նա որոշում է ամեն գնով ազատվել խեթական ներկայությունից: Մադդուվատտային հաջողվում է հանկարծակի հարձակումով պարտության մատնել խեթական զորքերին, այնուհետև պայմանագիր կնքել իր նախկին թշնամու՝ Կուպանտա-Կուրունտայի հետ, ով ամուսնանում է Մադդուվատտայի դստեր հետ: Մադդուվատտան հետագայում ընդարձակում է իր պետության տարածքները Խապալլա և Լուկկա երկրների հաշվին: Խաթթիի արքա Առնուվանդան անմիջապես պատվիրակներ է ուղարկում Մադդուվատտայի մոտ՝ պահանջելով վերադարձնել գրավյալ տարածքները: Վերջինս համաձայնում է տալ Խապալլա երկիրը, սակայն հրաժարվում է հեռանալ իր գրավյալ մյուս տարածքներից և ետ ուղարկել խեթահպատակ փախստականներին: Ավելին, նա արշավանք է ձեռնարկում նաև դեպի Ալասիյա (Կիպրոս) կղզի, որի գրավումը դժգոհություն է առաջացնում Խաթթու-

²⁸ Մա, փաստորեն, խեթական աղբյուրներում առաջին հիշատակությունն է Ախիսիյա(վա) երկրի մասին: Տեղանվան Ախիսիյա կարճ գրելաձևը հայտնվում է միայն այդ տեքստում և գուշակային KBo XVI 97 (CTH 571.2) տեքստում (տե՛ս H. G. Güterbock. The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered.— “American Journal of Archaeology”, Boston, 1983, № 87, p. 134; O. R. Gurney. The Hittites, p. 38):

սայում, քանի որ խեթերն այդ տարածքը համարում էին իրենցը: Մադդուվատտան արդարանում է, որ տեղյակ չի եղել՝ այդ երկիրը խեթերինն է և համաձայնում է վերադարձնել խեթահպատակ գերիներին²⁹:

Խեթերի՝ Մադդուվատտայի հանդեպ նման հանդուրժողական մոտեցման պատճառներից մեկը հարկ է համարել տերության արևելքում և հյուսիսում տիրող անհանգիստ վիճակը, որը նրանց թույլ չէր տալիս մեծաքանակ ուժեր կենտրոնացնել արևմտյան թևում: Խաթթիի արքաները փորձում էին եղած խնդիրները լուծել դիվանագիտական ճանապարհով: Բացի այդ, հարկ է չմոռանալ, որ «Մադդուվատտայի մեղանշանքը» գրվել է խեթերի կողմից, և ներկայացնում է միայն խեթական տեսակետը:

Արևմուտքում խնդիրները ժամանակավորապես կարգավորելուց հետո Թուդխալիյան ուշադրությունը սևեռում է դեպի հյուսիս: Օգտվելով խեթական ուժերի արևմուտքում կենտրոնացումից՝ Արևելապոնտական լեռների կասկական ցեղերն ավարառուական արշավանք են ձեռնարկում դեպի Խաթթիի կենտրոնական շրջաններ³⁰: Թուդխալիյան ստիպված էր ուժերը կենտրոնացնել հյուսիսային ուղղությամբ և ռազմական գործողություններ իրականացնել Կասկա երկրում: Սակայն սա ժամանակավոր հաջողություն էր, քանի որ հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին՝ կասկական փտանգն այդպես էլ չվերացավ Խեթական տերության ամբողջ պատմության ընթացքում³¹:

Խաթթիի արքան կասկերի դեմ պատերազմելուց հետո ուշադրությունը սևեռում է տերության հարավարևելյան ուղղությամբ: Թուդխալիյա I/II-ի ժամանա-

²⁹ G. Beckman. Indictment of Madduwatta by Arnuwanda I of Hatti, Hittite Diplomatic Texts. Atlanta, 1996, pp. 144–151. *Տե՛ս նաև Ա. Քոսյան, Ռ. Ղազարյան, Մ. Խանգադյան, Մ. Մարտիրոսյան. Մ. թ. ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին. – Խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին, հ. II, Երևան, 2018, էջ 90–94:*

³⁰ *Տե՛ս J. Garstang and O. R. Gurney. Նշվ. աշխ., էջ 122–123: Այստեղ, սակայն, վերոհիշյալ իրադարձությունները վերագրվել են Թուդխալիյա IV-ի ժամանակաշրջանին:*

³¹ KUB XXIII 36 + XXXI 35. *Տե՛ս J. Klinger. Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit. – “Anatolia Antica: Studi in memoria di Fiorella Imparati”. Tomo I, Firenze, 2002, pp. 437–451; R. Matthews, C. Glatz. The historical geography of north-central Anatolia in the Hittite period: texts and archaeology in concert. – “Anatolian Studies”, British Institute at Ankara, 2009, 59, p. 56. Չնայած խեթական տեքստերից մեկում (KUB XXI 29) հիշատակվում է, որ դեռևս Խաթթի արքա Խանթիլի II-ի օրոք (մ. թ. ա. XV դ. սկիզբ) կասկերը հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա ու նվաճել Ներիկ և Տիլիուրա քաղաքները, սակայն այդտեղ ժամանակագրական առումով ավելի ուշ է գրվել մ. թ. ա. XIII դ.՝ Խաթթուսիլի III-ի օրոք (մ. թ. ա. 1267–1237 թթ.): Սա, փաստորեն, կասկերի վերաբերյալ խեթական տեքստերում ամենավաղ հիշատակումն է:*

կակիցն էր միտաննական արքա Պարսադատտարի որդի Սաուսադատտարը (տեքստերում նաև՝ Սաուսատար և Սաուսատար): Վերջինիս օրոք Միտաննիի ազդեցությունը տարածվել էր նաև Աշշուրի վրա³²: Իսուվայի աշխարհագրական դիրքը շատ կարևոր էր Խաթթիի համար: Մինչ այդ Իսուվան արդեն հանդես էր եկել Խաթթիի դեմ, սակայն խեթերին հաջողվել էր ետ մղել իսուվական ուժերին և վերահսկողություն սահմանել այդ տարածաշրջանում: Իսուվայի հակախեթական ուժերի մի մասը ապաստան էր գտել Միտաննիում (Խուռի երկրում): Դա առիթ էր դարձել, որ Խաթթիի արքան Միտաննիից պահանջի այդ մարդկանց իրեն հանձնել: Պահանջը մերժվել էր. ավելին, Միտաննիի ուժերը գրոհում են Իսուվայի ուղղությամբ և ավարի մատնում այն՝ առաջնահերթ թիրախ դարձնելով խեթամետ իսուվական կենտրոնները³³: Այդ ժամանակ Թուդիսալիսյան չէր հաջողվել զորք ուղարկել այնտեղ, քանի որ նա, հավանաբար, զբաղված էր Խեթական պետության արևմուտքում և հյուսիսում առաջացած խնդիրների լուծմամբ: Այնուամենայնիվ, ավելի ուշ Թուդիսալիսյան հաջողվում է վերականգնել խեթական գերիշխանությունը Իսուվայում³⁴: Սակայն այդ հաջողությունը նույնպես ժամանակավոր բնույթ էր կրում³⁵:

³² Г. Аветисян. Государство Митанни. Ереван, 1984, с. 39 сл.

³³ Այդ իրադարձությունների մասին տեղեկություններ կան Թուդիսալիսյա I/II-ի և Կիցցուվատնայի արքա Սունասսուրայի միջև կնքված պայմանագրի պատմական – ներածական հատվածում [տե՛ս KBo I 5+ 10-20 (CTH 41); A. Goetze. Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography, New Haven, 1940, p. 37; G. Beckman. Treaty between Tudhaliya II of Hatti and Sunashshura of Kizzuwatna, Hittite Diplomatic Texts, № 2, Atlanta, 1996, pp. 13–15]: Պայմանագիրը պահպանվել է երկու լեզուներով՝ խեթերեն և արքադերեն (յուրաքանչյուրը մի քանի տարբերակներով): KBo I 5+-ը պայմանագրի արքադերեն տարբերակն է: Նախկինում այս պայմանագիրը վերագրվում էր Սուպպիլուիլումա I-ին, սակայն հետագայում վերաթվագրվել է ավելի վաղ շրջանով: Տեքստի վերաբերյալ տե՛ս Ա. Քոսյան. Հայկական լեռնաշխարհը մ. թ. ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրներում (աղբյուրների տեսություն).– Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՄՄԱԵԺ), հ. XXXI, Երևան, 2018, էջ 15:

³⁴ Ա. Քոսյան. Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները, էջ 194–195:

³⁵ Հետագայում Իսուվան նորից ապաստան է տալիս հակախեթական ուժերին ու հարձակում գործում խեթական Թեգարամա երկրի վրա [տե՛ս A. Kosyan. Arnuwandas I in the East.– “Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies” (այսուհետև՝ AJNES), Yerevan, 2006, № 1, pp. 72–97; նույնի՝ Մ. թ. ա. XIV դարի խեթա-հայաստանյան միջպետական պայմանագրերը, Երևան, 2016, էջ 71, Ռ. Ղազարյան. Խեթական պետության հարավարևելյան սահմանը.– ՄՄԱԵԺ, հ. XXX, 2016, էջ 21, Ռ. Ցալանյան:

Ասորեստանում հաստատելով իր գերիշխանությունը՝ Սաուսադատտարն այնուհետև արշավում է դեպի Սիրիա: Միտաննիի գերիշխանության ներքո են հայտնվում նաև Ալալախը³⁶ և Հալեպը: Այնուհետև Միտաննին դաշինք է կնքում Քադեշի հետ՝ ստեղծելով մի միություն, որը, փաստորեն, վերահսկում էր ամբողջ Սիրիայի տարածքը: Միտաննիի հզորացումը վտանգ էր ներկայացնում խեթական հարավարևելյան տարածքների համար՝ հաշվի առնելով նաև, որ Խաթթիի արտաքին քաղաքական կարևոր ուղղություններից մեկը սիրիական տարածաշրջանն էր: Սակայն Միտաննիին հակադրելու համար հարկավոր էր ամրապնդել դիրքերը նախևառաջ Կիցցուվատնայում, որը միջանկյալ տարածք էր զբաղեցնում Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի միջև: Խեթերի համար շատ կարևոր էր Կիցցուվատնայի դիրքորոշումը նաև այն առումով, որ դեպի Սիրիա խեթական զորքերի առաջխաղացման դեպքում Կիցցուվատնան կհայտնվեր խեթերի թիկունքում. այդ պատճառով անհրաժեշտ էր ապահովել կա՛մ Կիցցուվատնայի չեզոքությունը, կա՛մ՝ աջակցությունը: Այս նպատակին հասնելու համար Թուդխալիյան պայմանագիր է կնքում Կիցցուվատնայի արքա Սունասսուրայի հետ³⁷, որի աքքադերեն տարբերակի նախաբանում տրված է՝ Խաթթի արքայի պապի (Խուլցցիյա II) օրոք Կիցցուվատնան եղել է Խաթթի դաշնակիցը, այնուհետև այն դաշնակցել է Միտաննիի հետ: Պայմանագրի կնքման պահին, չնայած միտաննական կողմի դժգոհությանը, Կիցցուվատնան նորից վերադարձել էր իր նախկին՝ խեթական կողմ-

“Տուն Թորգոմա”-ն սկզբնաղբյուրներում.– Արևելագիտությունը Հայաստանում: Հին և միջնադարյան Հայաստանը և իր հարևանները, Երևան, հ. III, 2017, էջ 165]:

³⁶ Ալալախը Մուկիշի թագավորության կենտրոնն էր Օրոնտես գետի ստորին ավազանում: Երկար ժամանակ այն գտնվել է Յամհադի թագավորության (կենտրոնը՝ Հալեպ) կազմում, այնուհետև՝ մ. թ. ա. XVI դ., հայտնվել է խեթամիտաննական հակամարտության գոտում՝ մե՛րթ խեթական, մե՛րթ միտաննական գերիշխանության ներքո (տե՛ս M. Novák. Mittani Empire and the Question of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations.– “The Synchronisation of Civilisations in the eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEEM 2000 - 2nd Euro Conference”, Wien, 2007, pp. 395–397):

³⁷ G. Beckman. Treaty between Tudkaliya II of Hatti and Sunashshura of Kirruwatna, № 2, pp. 13–22. Թուդխալիյան ասում է, որ Սունասսուրային խուտիներն ընդունում էին որպես հպատակի, իսկ Խաթթիի արքան՝ որպես արքայի: Միևնույն ժամանակ Թուդխալիյան պահանջում է, որ Արծավա կամ Խուտի երկրների դեմ պատերազմի դեպքում Սունասսուրան իրեն տրամադրի 100 մարտակառք և 1000 հետիոտն զորք: Սրանով Խաթթիի արքան, փաստորեն, մատնանշում է, թե այդ պահին որ երկրներն էին առավել վտանգ ներկայացնում խեթերի համար:

նորոշմանը, իսկ Թուդիսալիյան այս ամենը ներկայացնում է այնպես, ասես խեթերի օգնությամբ կիցցուվատնացիներն ազատություն էին ձեռքբերում³⁸:

Պայմանագրի կնքումն ուժեղացրեց խեթական դիրքը Փոքր Ասիայի հարավարևելքում և ճանապարհ բացեց դեպի Միդիա: Հավանաբար, Թուդիսալիյայի առաջին նպատակակետերից մեկն է եղել Հալեպը, որը շատ կարևոր դիրք ուներ տարածաշրջանում: Այդ ամենի մասին է կարծես վկայում նաև մեկ դար անց Մուվաթալի II-ի (մ. թ. ա. 1295–1272 թթ.) և Հալեպի ենթակա արքա Թալմի-Շառումմայի միջև կնքված պայմանագիրը³⁹:

Պայմանագրում նշվում է, որ Խաթթիի մեծ արքա Թուդիսալիյան պայմանագիր էր կնքել Հալեպի արքայի հետ: Մակայն վերջինս շուտով համագործակցում է Խանիգալբատի (Միտաննիի) արքայի հետ, ինչի պատճառով Խաթթիի արքան պատժում է Հալեպի արքային: Հավանաբար, օգտվելով Խաթթիի արքայի առջև ծառայած դժվարություններից՝ Հալեպի արքան դաշնակցել էր Միտաննիի արքայի հետ: Մակայն որոշ ժամանակ անց ինչ-ինչ պատճառներով նա դուրս է գալիս այդ դաշինքից: Որպես պատիժ՝ Միտաննիի արքան Հալեպի թագավորության որոշ տարածքներ տալիս է Հալեպի հարևան Նուխաշշի և Աշտատա երկրներին: Այդ ամենն առիթ են դառնում դեպի Հալեպ խեթական արշավանքի համար⁴⁰: Խեթերն հիշյալ տեքստում, հավանաբար, չափազանցրել էին իրենց ձեռքբերումներն այդ արշավանքի ընթացքում՝ նշելով՝ գրավել էին նաև Միտաննի (Խանիգալբատը), քանի որ հետագա իրադարձությունները ցույց են տալիս՝ այդ պետությունը դեռ պահպանում էր իր հզորությունը և դիրքը տարածաշրջանում: Ամենայն հավանականությամբ, խեթերին հաջողվել էր պարտության մատնել միտաննացիներին և գրավել նրանց տարածքների մի մասը Հյուսիսային Միդիայում:

Խեթերի գերիշխանությունն այդ փուլում տարածվում էր նույնիսկ Կիպրոս կղզու վրա: Փաստորեն, Թուդիսալիյայի⁴¹ պետությունը տարածական առումով կրկնում էր դեռևս մ. թ. ա. XVII դ. երկրորդ կեսի Խաթթուսիլի I-ի տերությանը, սակայն էլ ավելի մեծ ներուժի պայմաններում: Խեթերի հաջողությանը Միդիայում, անկասկած, նպաստել էր նաև մինչ այդ Միտաննիի թուլացումը՝ Եգիպտոսի

³⁸ KBo I 5 I 30-37; A. Goetze. Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography, p. 39.

³⁹ KBo I 6, obv. 11-16 (CTH 75); G. Beckman. Treaty between Muwattalli of Hatti and Talmi-Sharrumma of Aleppo, № 14, pp. 88–90.

⁴⁰ KBo I 6, obv. 16–18; N. Na'aman. The Historical Introduction of the Aleppo Treaty Reconsidered.– “Journal of Cuneiform Studies” (այսուհետև՝ JCS), Boston, 1980, № 32, p. 36.

⁴¹ Թուդիսալիյա I/II-ի ժամանակաշրջանին են վերագրվում նաև մի շարք հրահանգների և ցուցումների տեքստեր (տե՛ս J. Miller. Sources from the reigns of Tudhaliya I and Arnuwanda I, Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts, N 31, Atlanta, 2013, pp. 156–163):

փարավոն Թութոս III-ի (մ. թ. ա. 1479–1425 թթ.) արշավանքների հետևանքով⁴²: Միննույն ժամանակ այդ փուլում Խաթթին ձգտել է նաև դիվանագիտական կապեր հաստատել եգիպտական արքունիքի հետ⁴³:

Խաթթուսիլի II

Խեթական Միջին թագավորության պատմության ամենավիճարկելի հարցերից մեկը Խաթթուսիլի II-ի գոյությունն է: Խնդրի առաջացման համար հիմք է ծառայել Խաթթիի արքա Մուվաթալի II-ի և Հալեպի արքա Թալմի-Շառունմայի միջև կնքված վերոհիշյալ պայմանագրում Խաթթուսիլի անվան հիշատակությունը⁴⁴:

Պայմանագրում նշված է, որ արքայի (Մուվաթալի II-ի) հայրը՝ Մուրսիլին, պայմանագիր էր կնքել Թալմի-Շառունմայի հետ, սակայն դրա աղյուսակը գողացել էին, և Մուվաթալիի հրամանով կազմվել էր նորը, որը կնքվել ու տրվել էր Հալեպի արքային: Այն տրված է Մուրսիլի II-ի անունից (փաստորեն, սա նախորդ կորսված պայմանագրի կրկնօրինակն էր): Այնտեղ նշված է, որ նախկինում (Մուրսիլի II-ի ժամանակաշրջանից առաջ) Հալեպի թագավորությունը եղել է մեծ և հզոր: Սակայն Խաթթիի մեծ արքա Խաթթուսիլին Հալեպի թագավորությունը «ծաղկեցնում» է: Խաթթուսիլիից հետո նրա թոռը (հետնորդը)՝ Խաթթիի մեծ արքա Մուրսիլին, կործանում է Հալեպի երկիրը: Այնուհետև նշվում է, որ Հալեպի արքան Խանիգալբատի արքայի դեմ էր գործել այնպես, ինչպես ժամանակին գործել էր Խաթթիի արքա Խաթթուսիլիի դեմ: Նկարագրվում է նաև, որ Միտաննիի ճնշման ներքո կամ անմիջական ռազմական սպառնալիքի առկայությամբ Հալեպի թագավորությունից որոշ տարածքներ են հանձնվել Աշտատա և Նուխաշշիի երկրներին: Պայմանագրում նշվում է, որ Հալեպի ժողովրդի նման արարքը խեթերը դիտարկել են՝ որպես Խաթթուսիլիի դեմ ուղղված թշնամական քայլ: Իսկ տեքստի պահպանված վերջնամասում նորից նշվում է Խաթթիի մեծն արքա

⁴² Միտաննիի պատմության տվյալ փուլի ժամանակագրության վերաբերյալ տե՛ս S. de Martino. A Tentative Chronology of the Kingdom of Mittani From its Rise to the Reign of Tušratta.– “Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean/Mesopotamian Dark Age Revisited”, 2007, pp. 35–42.

⁴³ KBo XXXI 40 տեքստը հատված է եգիպտական և խեթական արքունիքների միջև մի նամակի: Նամակ ուղարկողը Խաթթիի արքան է, իսկ հասցեատերը՝ Եգիպտոսի փարավոնը: Տեքստը հատվածական է: Այն թվագրվում է Թուդիսալիյա I/II-ի ժամանակաշրջանով (տե՛ս S. de Martino. Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III.– “Altorientalische Forschungen”, Berlin, 2005, vol. 32(2), p. 292):

⁴⁴ G. Beckman. Treaty between Muwattalli of Hatti and Talmi–Sharrumma of Aleppo, № 14, pp. 88–90.

Խաթթուսիլիի կողմից Հալեպի որոշ տարածքների նվիրաբերման փաստը Նուխաշի և Աշտատա երկրներին:

Մասնագիտական շրջանակներում մինչ օրս տարակարծություն կա՝ արդյոք վերոնշյալ տեքստում նշված արքան ով է⁴⁵: Խեթական Միջին թագավորության ժամանակաշրջանի արքայական ցուցակներում և այլ աղբյուրներում Խաթթուսիլիի մասին տեղեկություններ չկան: Այդ ժամանակաշրջանում խեթական արքունիքում հիշատակվել է Խաթթուսիլի անունով մի անձ⁴⁶, ով եղել է արքունիքի “մեծ մատովակապետը” և կասկերի դեմ գործող խեթական բանակի հրամանատարը⁴⁷: Այնուամենայնիվ, մենք պատկերացում չունենք՝ արդյոք այս անձը առնչություն ունեցել է վերոնշյալ պայմանագրում հիշատակված Խաթթուսիլիի հետ⁴⁸:

Ըստ մեկ այլ կարծիքի՝ Թուդիսալիյա I/II-ը և Խաթթուսիլի II-ը պատկանել են արքայական ընտանիքի երկու տարբեր ճյուղերի⁴⁹: Հ. Գյուտերբոկը կարծում է՝ Խաթթուսիլի II-ը եղել է նաև Սուպպիլուլիումա I-ի հայրն ու Հալեպի վերոնշյալ պայմանագրի հեղինակը⁵⁰: Սակայն խեթական որևէ աղբյուրում նշված չէ, որ Սուպպիլուլիուման Խաթթուսիլիի որդին է եղել: Մեզ հայտնի խեթական աղբյուր-

⁴⁵ Ըստ Հ. Օտտենի՝ Խաթթուսիլի II-ին վերագրվող ձեռնարկումներն իրականում պատկանել են Խաթթուսիլի I-ին (տե՛ս H. Otten. Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie. Wiesbaden, 1968, № 3, S. 110–111. Խաթթուսիլիի թագավորման մասին քննարկումները տե՛ս նաև՝ M. C. Astour. Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age. Partille, 1989, pp. 39–41):

⁴⁶ KBo XXXII 145, KBo XXXII 224. Խնդրի վերաբերյալ քննարկումները տե՛ս J. Klinger. Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattusa.– “Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie”, Berlin, 1995, № 85, S. 89–90.

⁴⁷ Տե՛ս R. Beal. The Organisation of the Hittite Military. Heidelberg, 1992, p. 347.

⁴⁸ Ըստ Թ. Բրայսի՝ հնարավոր է, որ Թուդիսալիյա I/II-ի մահվանից հետո Խաթթուսիլին Առնուվանդայի հետ դարձել է համակառավարող և այդպես հայտնվել Հալեպի վերոնշյալ պայմանագրում (տե՛ս T. Bryce. The Kingdom of the Hittites, 2005, p. 131; G. Beckman. Hittite Chronology.– “Akkadica”, Brussels, 2000, № 119–120, pp. 19–32):

⁴⁹ H. G. Güterbock. The predecessors of Šuppiluliuma again. - JNES, 1970, vol. 29, № 2, pp. 73–77; O. R. Gurney. The Hittite line of kings and chronology, Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday. Leiden, 1974, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, pp. 105–111; O. Carruba. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuwandas’, S. 137–174; Նուլյնի՝ Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I. Die sogenannten “Protocoles de succession dynastique”, S. 175–195: Խաթթուսիլի II-ի վերաբերյալ տե՛ս նաև M. Forlanini. Hattušili II. Geschöpf der Forscher oder vergessener König? .– “Altorientalische Forschungen”, Berlin, 2005, 32, S. 230–245; J. D. Hawkins. The seals and the dynasty.– “Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa”, Mainz, 2011, S. 86–89.

⁵⁰ H. G. Güterbock. Hattušili II once more.– JCS, 1973, № 25, pp. 100–104.

ները նշում են՝ Սուպպիլուլիուման որդին էր Թուդխալիյայի, ով Առնուվանդայի որդին էր, որն իր հերթին որդեգրված էր Թուդխալիյա I/II-ի կողմից:

Ամենայն հավանականությամբ, վերոնշյալ պայմանագրում հիշատակված Խաթթուսիլին մ. թ. ա. XVII դ. երկրորդ կեսին իշխած Խաթթուսիլի I-ն է, ով իրեն էր ենթարկել Յամհադ թագավորության կենտրոն Հալեպը, որի բնակիչներին իր կողմը գրավելու նպատակով Հալեպին մի շարք արտոնություններ էր տվել (միգուցե՝ առևտրական): Խաթթուսիլին մեղմ քաղաքականություն էր վարել իր գերիշխանությունն ընդունած Յամհադի թագավորության հպատակների հետ՝ ի տարբերություն իր թոռան՝ Սուրսիլի I-ի (մ. թ. ա. XVII դ. վերջ – XVI դ. սկիզբ): Այստեղից էլ, հավանաբար, գալիս է վերոնշյալ պայմանագրում հետևյալ արտահայտությունը՝ «Մակայն Խաթթուսիլին, մեծն արքան, Խաթթիի արքան նրանց թագավորությունը ծաղկեցրեց»⁵¹:

Առ այսօր մասնագիտական գրականության մեջ մ. թ. ա. 1267–1237 թթ. իշխած Խաթթիի արքան նշվում է որպես Խաթթուսիլի III: Հաշվի առնելով, որ Խաթթուսիլի II, որպես այդպիսին, գոյություն չի ունեցել՝ վերոհիշյալ արքային հարկավոր է հիշատակել որպես խեթական գահի վրա երկրորդ Խաթթուսիլի:

Առնուվանդա I

Թուդխալիյա I/II-ի կառավարման տարիներին արքունիքում մեծ հեղինակություն ուներ նրա որդեգիր ու փեսա Առնուվանդան (նա Ասամունիկալիի՝ Թուդխալիյայի և Նիկկալմատիի դստեր ամուսինն էր): Առնուվանդան դեռևս - Թուդխալիյայի կառավարման տարիներին հիշատակվել է որպես Խաթթիի մեծ արքա: Դա նշանակում էր, որ Թուդխալիյան նրան համակառավարող էր նշանակել և հիշատակում էր որպես իր որդի⁵²՝ միգուցե ցանկանալով դրանով նախապես ամրապնդել նրա դիրքերը խեթական արքունիքում:

Գահ բարձրանալով՝ Առնուվանդա I-ը (մ. թ. ա. XV դ. վերջ – XIV դ. սկիզբ) հիմնականում ուշադրությունը սևեռում է նախորդի (Թուդխալիյա I/II) նվաճումների պահպանման վրա: Իր գահակալման սկզբնական տարիներից նեթ նա ստիպված էր խեթական նախորդ արքաների նման պայքար մղել մի քանի ուղղություններով: Փոքր Ասիայի հարավարևմուտքում առաջացել էր Մադդուվատտայի կիսանկախ պետությունը: Հարավարևելքում խեթերը լուրջ խնդրի

⁵¹ G. B e c h m a n. Treaty between Muwattalli of Hatti and Talmi-Sharrumma of Aleppo, Hittite Diplomatic Texts, № 14, p 89.

⁵² Ph. H. J. H o u w i n k t e n C a t e. The records of the Early Hittite Empire (C. 1450 – 1380 B. C.). Istanbul, 1970, p. 58; O. C a r r u b a. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuwandas', S. 177, n. 7.

առջև էին կանգնել՝ կապված Միտաննիի գործողությունների հետ: Հյուսիսում պահպանվում էր կասկական սպառնալիքը:

Առնուվանդայի միանձնյա կառավարման սկզբնական փուլին է վերաբերում նաև Իսմերիկկա քաղաքի մարդկանց բնակեցումը Կիցցուվատնայի և հարակից տարածքների քաղաքներում ու նրանց հետ պայմանագրի կնքումը⁵³: Այդ քայլով Առնուվանդան փորձում էր ամրապնդել խեթական գերիշխանությունը միտաննական ազդեցության տակ գտնվող կամ անմիջականորեն Միտաննիի տարածք համարվող տարածաշրջանում⁵⁴: Պայմանագրում խոսվում է այն մասին, որ իսմերիկկացիները իրավասու էին Կիցցուվատնայի քաղաքներում խեթական արքայի անունից պատժել բոլոր կարգազանցներին, այդ թվում՝ Կիցցուվատնայի խեթական կառավարչին: Վերջինիս առկայությունն արդեն իսկ խեթերի ակտիվության լուրջ վկայություն է Թուդիսալիյա I/II – Առնուվանդա I-ի օրոք⁵⁵:

Հարավում Առնուվանդան պայմանագիր է կնքում նաև Ուրա քաղաքի հետ (գտնվում էր Կիլիկիայի միջերկրածովյան առափնյա հատվածում): Այն նշվել է երկու միջինխեթական տեքստերում՝ KBo XVI 47 և KUB XXVI 29+, որտեղ նկարագրվում է քաղաքը դուրս էր եկել Արծավայի գերիշխանությունից և հայտնվել խեթական ազդեցության ներքո⁵⁶:

Առնուվանդան փորձում է նաև չեզոքացնել կասկական վտանգը՝ կնքելով պայմանագրեր⁵⁷ և համաձայնություն ձեռք բերելով կասկերի ռազմական առաջնորդների հետ՝ պահպանելու խաղաղություն խեթական հյուսիսային մի քանի տարածքներում (Կիննարա, Կալասմա, Կիսսիյա, Սապպա)⁵⁸: Հայտնի է, որ մինչ այդ կասկերն ավարառության էին ենթարկել Խաթթիի հյուսիսային շրջանները, ավերել խեթական հոգևոր կենտրոնները (Ներիկը, Խուրսաման, Կաստաման, Սերիսան, Խիմուվան, Տազգաստան, Կամմաման, Ցալպուվան և այլ բնակավայրեր⁵⁹):

⁵³ KUB XXVI 41; KUB XXIII 68 + ABoT 58, *Հրատարակումները*՝ Kempinski A. und S. Košak. Der Išmeriga-Vertrag.– “Die Welt des Orients”, Göttingen, 1968, Bd. 2, S. 191ff.

⁵⁴ Իսմերիկկան, հավանաբար, գտնվել է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում (տե՛ս A. Goetze. Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, pp. 44–45; J. Garstang and O. R. Gurney. Նշվ. աշխ., էջ 53–54: Ph. H. J. Houwink ten Cate. Նշվ. աշխ., էջ 61):

⁵⁵ Տե՛ս Ա. Քոստան. Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում, էջ 168:

⁵⁶ S. de Martino. Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III, p. 297.

⁵⁷ CTH 137–40; E. Von Schuler. Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965, S. 152–167.

⁵⁸ CTH 260; E. Von Schuler. Նշվ. աշխ., էջ 223–233:

⁵⁹ Վերոհիշյալ բնակավայրերի մեծ մասը գտնվել է Հալիսի ստորին հոսանքի մոտ գտնվող շրջաններում՝ Արևելապոնտական լեռների մերձակա տարածքներում: Սերիսան

Այդ իրադարձությունների վերաբերյալ պահպանվել են Առնուվանդա I-ի և թագուհի Ասմունիկկալի աղոթքի տեքստերը⁶⁰: Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին՝ կասկական խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու փորձերը միայն ժամանակավոր հետևանքներ ունեցան. մնաց չլուծված:

Իրավիճակն անհանգիստ էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան խեթական գերիշխանության ներքո գտնվող տարածքներում: Առնուվանդա I-ի կառավարման սկզբում կամ ավելի վաղ Պախիտուվայում (հավանաբար, ներկայիս Դերսիմի տարածաշրջանը⁶¹) նախ Ուսապայի, այնուհետև Միտայի գլխավորությամբ սկսվեց ապստամբություն: Խաթթիի արքայի վասալ Պախիտուվայի առաջնորդ Միտան ամուսնացել էր Խաթթիի արքայի թշնամի Ուսապայի դստեր հետ: Ապստամբության ընթացքում Պախիտուվային դաշնակցում էին Հայկական լեռնաշխարհի որոշ այլ երկրներ (օրինակ՝ Արիսիտան): Խաթթիի արքան ստիպված էր ժողով գումարել Խաթթուսայում, որին հրավիրված էին Պախիտուվա, Մուխմա, Մալտիյա, Պիտտիյարիկ և Խուռի (հավանաբար, խեթերին ենթակա խուռիական մի երկիր) երկրների ներկայացուցիչները: Նա ներկայացրել էր պատվիրակներին Միտայի արարքները և պահանջել պախիտուվացիներից, որ իրեն հանձնեին Միտային ու նրա ընտանիքի անդամներին, հակառակ դեպքում Խաթթիի արքան սպառնում էր խստորեն պատժել վերոնշյալ երկրների բնակիչներին:

Խեթերին, ի վերջո, հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը և վերինեփրատյան երկրների հետ պայմանագիր կնքել: Դրա կետերից պարզվում են այն պարտավորությունները, որ վերինեփրատյան երկրները պետք է ստանձնեին Խեթական պետության հանդեպ՝ ա) հավատարմություն խեթական արքային, բ) պատերազմի դեպքում ռազմական ջոկատների տրամադրում, գ) առանց խեթական արքայի գիտության որևէ պետության հետ հարաբերություններ ունենալ⁶²:

(Մարիսսան) գտնվել է Վերին երկրում՝ ներկայիս Քուշաքլը հնավայրի տեղում [տե՛ս Ռ. Ղազարյան. Մարիսսան՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի կարևորագույն կենտրոններից մեկը (մ. թ. ա. XVI–XII դդ.)– ՀՀ ԳԱԱ “Լրաբեր հասարակական գիտությունների”, 2017, № 1, էջ 113–118]:

⁶⁰ I. Singer. Prayer of Arnuwanda and Asmunikal to the Sun-goddess of Arinna about Ravages of Kaska (CTH 375).– “Hittite Prayers”, Leiden-Boston-Köln, 2002, pp. 40–43.

⁶¹ Պախիտուվայի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս R. Ghazaryan. Some issues on the history and location of land of Pahhuwa.– “The American Historical Review”, Oxford University Press, 2017, Issue 5, vol. 122, pp. 1962–1967:

⁶² KUB XXIII 72+: Պայմանագրի վերաբերյալ տե՛ս H. Hoffner. A Join to the Hittite Mita Text.– JCS, 1976, vol. 28, № 1, pp. 60–62; A. Kosyan. Arnuwandas I in the East, pp. 72–97: Տեքստին անմիջականորեն առնչվում է նաև KUB XXXI 103 տեքստը (CTH 212.1; G. Torri. Militärische Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit.– “Altorientalische

Ընդհանուր առմամբ, խեթերին հաջողվում է թեև ժամանակավոր, սակայն որոշակի հաջողությունների հասնել: Դրա վկայություններից մեկն է նաև KUB XXVI 62⁶³ տեքստը: Այն իրենից ներկայացնում է Խեթական տերության ազդեցության ու լորտում ընկած Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան շրջանների (կասկական ցեղերի տարածքը) և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի որոշ բնակավայրերից զինծառայության վերցված զինվորների ցուցակ: Տեքստն Թուդիսալիյա I/II-ի կամ նրա հաջորդ Առնուվանդա I-ի օրոք Խեթական տերության քաղաքական ազդեցության հյուսիսարևելյան գոտում գտնվող շրջանների բնակիչների հետ զինծառայության մասին կնքված մի փաստաթուղթ է: Ծառայության վերցվող զինվորները թվարկվում են անվանապես և ըստ բնակավայրերի: Հիշատակվող տեղանուններն են Սալան, Էրիսիտան (Արիսիտա), Լիստան, Տեմիյան (Տիմիյա), որոնցից երեքը հայտնի են նաև այլ աղբյուրներից: Մասնավորապես, Արիսիտա քաղաքը հիշատակվում է KUB XXIII 72+-ում՝ որպես հակախեթական դիրքորոշում ունեցող Պախիտուվայի դաշնակից: Բացի այդ, խեթահայաստանյան մի պայմանագրում (KUB XXVI 39) վկայվում է Արիսիտայի Ամպրոպի աստվածը: Իսկ Տեմիյան նույնն է, ինչ միննույն տեքստում պախիտուվացիների հարձակումներից տուժած Տիմիյան⁶⁴: Ինչ վերաբերում է Սալային, ապա այն վկայված է մեկ այլ տեքստում՝ որպես Խեթական տերության ազդեցության գոտու արևելյան մասում ընկած բնակավայր⁶⁵:

Առնուվանդա I-ի կառավարման տարիներով է թվագրվում նաև IBoT I 36 տեքստը: Այն Խաթթուսայի արքայական պալատի պահակային ծառայության վերաբերյալ հրահանգ է, որտեղ հանգամանորեն ներկայացվում է դրա առօրյան: Ի թիվս այլ հարցերի, այստեղ հիշատակվում են ծառայության կազմում ընդգրկված

Forschungen”, 2005, 32, 2, S. 391ff.): Այստեղ հիշատակվում են KUB XXIII 72+-ում վկայված Պախիտուվա, Խուռի երկրները, Մալդիա քաղաքը, նաև Իսուվայում ու հարակից շրջաններում գործող հակախեթական ուժերից մեկի առաջնորդը (ոմն Խասսանաս): Դատելով այդ զգալիորեն տուժած տեքստի պահպանված հատվածներից՝ խեթական արքան վերինեփրատյան երկրներից ակնկալում էր հավատարմություն ու որոշակի պարտավորություններ (աջակցություն արքային պատերազմի ժամանակ, այլ պետության բանագնացի ձերբակալություն և այլն). (տե՛ս Ա. Քոսյան. Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները, էջ 194–195; Ա. Քոսյան, Ռ. Ղազարյան, Ս. Խանգադյան, Ս. Մարտիրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 10–44):

⁶³ Տե՛ս E. Von Schuler. նշվ. աշխ., էջ 145: Նաև՝ Ա. Քոսյան. Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները.– ՄՄԱԵԺ, 2004, թիվ XXIII, էջ 472–484, Ա. Քոսյան, Ռ. Ղազարյան, Ս. Խանգադյան, Ս. Մարտիրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 69–72:

⁶⁴ Տեմիյա–Տիմիյայի առնչությամբ կարծիքների համար տե՛ս Ա. Քոսյան. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 97–98:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 84–85:

կումսախացի զինվորները (Կումսախա՝ հետագայի Կամախը Եփրատ գետի ափին), ինչը կարող է վկայել արևելյան շրջաններից (վերջիններիս նվաճումից հետո) զինվորների հավաքագրման մասին⁶⁶:

Առնուվանդա I-ի կառավարման ժամանակաշրջանին է վերագրվում նաև KUB XXXI 79 “Գետային նավարկություն” կոչվող տեքստը⁶⁷: Դա նամակ է, որտեղ նկարագրվում է Պիտտիյարիգա⁶⁸ քաղաքից նավակներով կամ լաստերով մինչև Սամուխա⁶⁹ հացի առաքումը: Ճանապարհին հիշատակվում է Արծիյա քաղաքը, որտեղից ևս մթերք է բեռնվել⁷⁰:

Առնուվանդա I-ի կառավարման շրջանում նախկին հակառակորդներ Միտաննիի և Եգիպտոսի հարաբերությունները սկսեցին բարելավվել: Միտաննիի արքա Արտադանա I-ի (մ. թ. ա. 1400-ական թթ.) և Թուրմոս IV-ի (մ. թ. ա. մոտ 1400–1390 թթ.) միջև հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ, որոնք ամրապնդվեցին դինաստիական ամուսնությամբ: Եգիպտոսը գերիշխանություն ստացավ Քադեշի, Ամուռուի (Փյունիկիայի) և Ուգարիթի նկատմամբ, այսինքն՝ Միրիայի հյուսիսում Խաթթին այսուհետև ստիպված էր հաշվի նստել, Միտաննիից բացի, նաև Եգիպտոսի շահերի հետ: Խնամիական կապերն օգնեցին հարթել նաև տարածքային խնդիրներն Արևելամիջերկրածովյան տարածաշրջանում: Քադեշը, Ամուռուն և Ուգարիթը եգիպտական ենթակայության ներքո էին, իսկ այդ տարածքներից հյուսիս ընկած երկրները՝ Միտաննիի: Այս ամենը լուրջ խնդիրների առջև կանգնեցրեց Առնուվանդայի և թագուհի Ասմունիկայի որդի Թուդիսալիյա III-ին (մ. թ. ա. մոտ 1360–1344 թթ.), ով, բացի արտաքին խնդիրներից, էլ ավելի մեծ խնդիրների առջև էր կանգնած պետության ներսում:

⁶⁶ Ա. Քոսյան. Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում. – ՊԲՀ, 2002, № 3, էջ 228–229, Ա. Քոսյան, Ռ. Ղազարյան, Մ. Խանգաղյան, Ս. Մարտիրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 73–74:

⁶⁷ KUB XXXI 79 (CTH, 214.17). *Sté u nals* J. Garstang, O. R. Gurney. նշվ. աշխ., էջ 33–36; F. Cornelius. Geographie des Hethiterreiches.– “Orientalia”, Roma, 1958, 27, S. 373–374; R. Lebrun. Samuha foyer religieux de l’empire Hittite, Louvain-la-Neuve, 1976, pp. 217–218; Ա. Քոսյան. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 118–119 և այլն:

⁶⁸ Պիտտիյարիգայի մասին տե՛ս Ա. Քոսյան. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 80–81:

⁶⁹ Սամուխա քաղաքի պատմության և տեղադրության հարցերի վերաբերյալ տե՛ս Ռ. Ղազարյան. Սամուխա քաղաքի պատմության որոշ հարցերի շուրջ.– ՊԲՀ, 2017, № 1, էջ 116–124:

⁷⁰ S. de Martino. Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III, p. 302.

Նշենք՝ Առնուվանդա I-ի օրոք տերության գերիշխանության տակ գտնվող ծայրամասային երկրների անջատողական միտումները Թուդխալիյա III-ի կառավարման սկզբնական փուլում վերաճեցին խոշոր աղետի: Տարեցտարի աճող սպառնալիքը հանգեցրեց Խաթթիի տարածքի էական կրճատման: Խեթական տերության թուլացումը պայմանավորված էր ոչ այնքան նվաճված երկրների հարձակումներով, որքան՝ ներքին հանգամանքներով:

Այսպիսով, Առնուվանդա I-ից հետո Խեթական տերությունը փաստացի տրոհվեց՝ ինչպես նվաճված երկրների ապստամբությունների ու խեթական տարածքների ասպատակությունների, այնպես էլ ներքաղաքական անկայունության հետևանքով, և նրա կառավարման ավարտն ու Թուդխալիյա III-ի կառավարման սկիզբը կարելի է համարել խեթական Միջին թագավորության ավարտը:

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ХЕТТСКОГО СРЕДНЕГО ЦАРСТВА

РОБЕРТ КАЗАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Хеттское государство, Армянское нагорье, Среднее хеттское царство, Тудхалия I/II, Муваталли I, Арнуванда I, Ассува, Паххува, Маддуватта, Исува, Хаттусили II, Малая Азия.

История Хеттского государства второй половины XV века – первой половины XIV века до н. э. известна в хеттологии под названием «Среднее царство». Такое хронологическое разделение отвергается некоторыми хеттологами. Но на сегодняшний день в специализированной литературе в основном дается трехчастное разделение хеттской хронологии. Это основывается также на лингвистическом развитии хеттского языка. Развитие хеттского письменного языка также делится на три этапа – старый, средний и новый. Таким образом, разделение истории хеттов на три исторических этапа соответствует также археолингвистическому разделению истории Хеттской державы.

Отсутствие хеттских царских списков Среднего царства и некоторые расхождения по хронологии их правления для хеттологов являются трудной задачей. Существует также проблема с привязкой различных событий к одному из Тудхалий того времени. Одним из спорных вопросов хеттского Среднего царства является также существование некоторых царей (Тудхалия II и Хаттусили II).

ON SOME ISSUES OF THE HISTORY OF THE HITTITE
MIDDLE KINGDOM

ROBERT GHAZARYAN

S u m m a r y

Key words: Hittite State, Armenian Highland, Middle Hittite Kingdom, Tudhaliya I/II, Muwatalli I, Arnuwanda I, Assuwa, Pahhuwa, Madduwatta, Isuwa, Hattusili II, Asia Minor.

The history of the Hittite State in the second half of the 15th century - the first half of the 14th century BC is known in Hittitology as the “Middle Kingdom”. This chronological division is rejected by some Hittologists. However, at real time in specialized literature the Hittite chronology is mainly divided into three periods. It is also based on the linguistic development of the Hittite language. The development of the Hittite writing is also divided into three stages – old, middle and new. Thus, the division of the history of the Hittites into three historical phases also corresponds to the archaeolinguistic division of the history of the Hittite state.

The absence of Hittite royal lists of the Middle Kingdom and some of the differences in chronology of their rule are a difficult task for Hittologists. There is also a problem with linking various events to one of the Tudhaliyas of that time. Another disputable issue of the Hittite Middle Kingdom is the existence of some kings (Tudhaliya II and Hattusili II).